

Присв'ячено Б.А.М.

Давно колись, у Овручеві, коли знаєте, народивсь хлопчик Остап і, як тільки став він на свої ніжки, зараз пішов по Овручеві, подививсь усюди — та й каже: "Ге-ге! Погано жити людям у Овручі! Треба б сьому лиху запобігти!"

Бо тоді, бачте, набігала на Україну усяка невіра — турки, татари, — не так, як тепер, що хоч бува теж подія, та вже інша, християнська — чогось не так, мабуть, обідно, чи що? То ж, кажу, тоді набігала усяка невіра — турки й татари. Нищено міста красні, чимало козацтва зведено з світу, багато дівчат і жінок у полон забрато.

Приходить Остап додому, а батько й мати його питають — бо, сказано, одинець, дитина — то в вічі їй дивляться і зараз вже постережуть усе, — питають:

— Чого се ти, синку, задумався?

— Від того я, — каже Остап, — задумався, що погано людям у місті Овручі жити!

— Ге-ге-ге! — каже батько, а мати тільки зітхнула важенько.

— Треба сьому запобігти! — каже Остап.

— Ге-ге-ге! — знов вимовив батько. — Рад би у рай, та... — А мати ще важче зітхнула, та й на тім розмова й скінчилася на цей раз, ще батько й мати зажурилися, кожне по-своєму: батько охмурнів, повісивши голову, а мати, голівоньку схиливши, осмутніла, а Остап знов пішов по місті Овручі

походжати, та оглядати, та свою думу думати, свою раду радити.

А потім час плив своїм пливом — як завсіди, й Остап ріс своїм ростом, як звичайно. Тільки, що як впало йому у думку і в душу, що в Овручі погано людям жити, то як наче зернятко яке прийнялося, розвилосся, розкорінилося: він вже не заспокоївся з тієї години і усе тільки думав, та гадав, та замишляв. Тим часом як інші хлопці билися із собою, немов півні, за яку свою погану, або, як ведмеді, посідали одно 'дного за які цяцьки, або гралися та пустували хорошенько, Остап тим часом усе походжав, та поглядав, та замишляв.

Як усі тії, що дуже собі головоньку жують, чи клопочуть, або дуже у чімсь кохаються, Остап часом, як піде ходити, то й далеко зайде, поки його що схаменить. Оце одного разу дуже він далеко зайшов у своїй такій журбоньці, коли ж ось шурхнуло — наче птиця пурхнула, брязнуло — наче стріла за стрілою пролетіла, ледве його не скинула з місця, ледве він встиг забачити озброєного турчина на легкім коні, а в турчина — дівчину з русою косою, що простягнула руки до його й вимовила: "рятуй, козаче!", і усе зникло, як не було ніколи.

— Коли б же сила моя та літа мої! — промовив Остап, і дуже гірко йому стало, що не міцна ще сила його, не великі ще літа.

Оце якби нам з вами, вам та мені, таке трапилось, то б ми, я та ви, ахнули й зітхнули (чого поминати маємо, що теж дуже б перелякалися?), прийшли додому, поговорили із сусідами та й забули, а Остап ні — не забував.

Знов одного разу послав батько Остапа у ліс по дрова. Самі, мабуть, знаєте, як то веселенько їхати веселеньким ранком до гаю: сам гай наче сміється, шумлячи назустріч вам, — усяке,

здається, серце радується, усяке око тішиться, а Остап, що погляне, то око його гірш засмутиться, серденько більш принудиться.

Коли от ярк попід самим гаєм, і тільки що у ярк, кінь як шарахне убік, — бачить Остап — лежить при дорозі козак вбитий: молодий, у самому квіті своєму, міцний, у самій силі своїй, лежить, згублений навіки. Остап прихилився й склонявся до його, прислухаючи — не дише, ні.

Якби таке нам, вам та мені, то що ж робити; чи ж се перший випадок лихий? Ми б, ви та я, попотужили, може, й поплакали та й дали собі покій, а Остап ні — собі покою не давав.

Третього разу випало йому проступити аж у самую країну од схід до захід сонця, від півдня й від півночі, і така скрізь країна поруйнована, поневолена показувалася, що Остап аж за голову взявсь.

Коли б се ми, ви та я, то б ми пожалкували звичайненько та, загородивши собі якусь придобоньку, у куточку за nią сиділи тихо; а Остап ні — не занедбав.

Не було Остапові сну, ані відпочинку; не було спокою, ані відрати. Який жаль його, яка його туга посідала — ви, діточки, того не можете й не мусите знати. Наче голос який кликав його, неначе ціла країна рідна гукала на його, немов усе лихо людське благало: рятуй, рятуй!

Чи ж то кожного такий голос хоть часочком не покликав? Еге! Чому ні! Та, бачте, інших багато теж голосів гукає: "А що тобі буде? А як тобі прийдеться?" Та й поглушають...

Почали люди добрі на Остапа поглядати, почали трохи з його й кепкувати — хто гірко, а хто любенько, а хто — то й засмутивсь, а хто — то й злякавсь...

Я знаю, що якби з нас, з вас та з мене, почали люди так чи так кепкувати, то б ми засоромились страх, почервоніли червоніш півонії, усе покинули й втекли, й сховалися; я знаю, діточки, що якби ми, ви та я, кого такеньки засмутили або перелякали, то б ми хутесенько й заспокоїли; та Остап, бачте, не такий був, — а як він був не такий, то не так і робив.

Отже ж, тоді за се почалися йому усякі напасті, біда та лихо. От як у казці, що бабуса колись розказувала, козаку треба було гори круті переходити, ріки бистрії перепливати, огонь палющий перестрибувати, — пам'ятаєте? Пам'ятаєте, ми ще тоді з вами радили тому козакові невгамованому усе тее занедбати та додому повернутися — хай йому усе добре! — і тоді ж, пам'ятаєте, ми з вами перед своєю душею зареклися, що самі зроду-віку у таке клопітне не вберемось — пам'ятаєте? Отже, Остап ввібравсь, завзятий! І увисились поперед ним гори круті такі, що й не приступити — наче стіни голі; й поплили перед ним ріки глибокі та бистрі, що кручі рвуть, сяють, як діамант, й мечуться хвилю, ніби з пловців кепкуючи; й запалав огонь поперед ним, палячи усе округи себе, як з'їдаючи.

Діточки, що, якби нам таке? Ніжечки ж наші бистренькіі! Було б вам тоді роботи! Та маю таки надію, що не попустили б нас загинути, а занесли б хіба у другий кінець світу Божого, де нема огня, хіба щоб тільки кашу варити або у хаті засвітити; де по ріках перевізчики, а у горах шляхи пробитіі...

Отже, ви й почали любо марити, яка-то країна та славна — годі-бо: тепер перша річ нехай провадиться про Остапа, що він дравсь на круті гори, зривавсь, котивсь додолу, знов чіплявсь, знов зривавсь та знов-знов-знов, поки аж верховини дочапав;

що він плив бистрою рікою, захлескувавсь, тонув, вибайкувавсь і знов-знов-знов, поки аж на березі став; що він у огні опалювавсь, присмажувавсь, горів повелику й помаленьку, подуже й полегеньку, поки аж опинивсь на свіжому містечку. Пригадайте, що тільки птиця хутко гору перелітає, риба бистро ріку перепливає і тільки купальський огонь можна у мет перестрибнути — то Остап чималий час побивавсь; я то й не приможу вам оповістити, кілька раз сонечко зіходило і западало і знов, і знов, і знов, а теж — кілька раз місяць виносив золоті роги, поки Остап збувсь своєї праці...

Важка була! Я бачу, ви розумієте яка, бо зітхаєте, й собі й мені не жадаєте...

Отже ж, по усіх своїх трудах та по усіх пригодах Остап повертавсь додому... Прохаєте оповістити вам усяку пригоду у подробиці — годі! Се тепер, удень, та й те, поки ще не чули, то прохаєте, храбрючи, а прийде ніченька, спати не будете — цур йому! Лучче про те й не згадувать!

Отже, кажу, по усіх своїх трудах та по усіх пригодах повертавсь Остап додому, їхав конем вороненьким. Він покинув свою хату, отця й неньку, й місто ще молодиком — у таких літах один мій родич ще страву у вухо заносив, не сила його ще була, мого золотенького, у ротик вправити — а повертавсь Остап вже мужнім козаком на тій порі, як от, знаєте, наш сусід, що викохав собі прегарного уса, на руці має перстень й шукає, — такеньки ж журливо шукає коней строкатих покупити. Щирий козак Остап був, і, як він їхав вороним конем, дивитися було мило... Не можу його хвалити, бо як хвалити, то й треба до чогось прирівняти, а до чого ж я козака, щирого козака, рівнятиму у світочку?

Повертавсь Остап додому, і вже близенько було йому до міста, вже знакомісінькі місця з усіх боків показувалися і з ним

віталися, вже місто мріло недалечечко. Він під'їжджав дуже раненько, тоді як ще ми з вами спимо товстеньким сном.

Ранок тільки що зачервонівсь й зазолотивсь, тільки ще найраніші пташки щебетали, тільки ще найдбайливі люди обуджалися.

Чи хто з вас, діточки, доїздив рідненького містечка коли-небудь ранком ранесеньким до рідненької селитьби, згадуючи разом тодішні мислоньки свої й сподіванки, де тут плакалося й раділося, як прощалися, і покидали, і розставалися, усю добру і лиху годиноньку тодішню; чуючи разом — якийсь жаль тронув серце й радощі, що серденько розуміють так от, як говорять, що одно око плаче, а друге сміється, як поперед собою вбачаєте рідненькі місця? Еге! Лучалося вам се, кажете. А чи лучалося вам везти із собою визволення своєму народові? Ні-ні-ні. Усі ні? Ні. То ж і не знаю, чи добре ви вчуєте й врозумієте те, що Остап на воронім коні чув і знав доїжджаючи, бо він віз таке визволення з собою...

У тих пригодах та трудах, що ми про їх дуже балакати проти ночі не хотіли, Остап зібрав собі гарне військо козацьке потроху і вже був наготові йти на турка. Військо вже й посувало тудю просто, у Туреччину, вели його полковники хоробрії... не такі хоробрії, може, як наш дядько полковник, що так дуже від його жасмінними пахощами пахне і з такою-то любов'ю він дивиться на свої новенькі жовтенські рукавички, як надіне їх, прибравшись на який бенкет, — не такі, може, кажу, хоробрії, а такі собі, добрі... Те ж військо вели полковники просто у Туреччину, а Остап частенько звертав убік і скрізь зазімав з собою молодь у військо. Отже, завернув і у своє, рідне місто, де теж, мабуть, не без знайомих в його людей було.

Тихо й рано було, як Остап уїхав у місто, так ще тихо, що його кінь вороний тупою своєю обуджав людей; відчинялись

віконечка деякі, і виглядали обличчя — деякі знакомі Остапові і деякі ні — ті, мабуть, що без його повиростали, або побрались у місто з чужого якого селища. Під'їхав Остап під свої ворота — до отця, до неньки. Ненька з радощів великих, з великого свого кохання аж заплакала побачивши; батько з великих радощів й кохання аж всміхнувсь... Далі сусіди близькії й далекії прибігли, скупчилися, питалися... А Остап з усіма вітається і до усіх одно говорить: "Годі, годі, браття, у ярмі ходити! Годі, годі, браття, під неволею сидіти!" І усіх кличе: "Ходім, браття, за край воювати! Ходім, браття, визволятись!"

Часом людей тільки гарними словами вловляють, що ж то дією власною можна! В один черк коло Остапа зграєю вироювалися молоді й старі козаки, й козачки, й діти малії, й усі слухали, усі згоджались.

Ще гаразд сонечко не підбилося у небі, вже скрізь озброювалися як спроможність, коней виводили, сідлали, — в кого чого не було — біг той питаючи, шукаючи; козачки допомагали й кохали якмога; діти клопоталися, начеб їм на турка перед вести йшлося... Остапів батько, що все колись казав тільки: "ге-ге! рад би у рай, та..." теперки прибиравсь, наче справді до раю — обмолодів, одвеселів... Козак Пампушка, що вже десять років лежав узимку на печі, а влітку на лавці, що обдувся, як барило, а жінка його зсохла, як тріска, ледве встигаючи ліпити для його смачнії вареники, той самий козак Пампушка тепер стояв на ногах, як гора, і як часом на горі пташка сидить, так у його за плечима вбачалася маленька торбочка з сухарцями, як і в інших пісних душ...

Кажу ж бо вам, ще сонечко не зовсім запало за могилу Кривуху, що зеленіє поза містом, а вже виправа козацька рушила з міста за Остапом, граючи кіньми, виблискуючи зброєю; очі козацькі променіли одвагою, серця козацькі кипіли гнівом мстивим... Уявити собі тільки, то аж за серце бере, а що

ж то було побачити те військо козацьке, як воно усе зібралося до купи та рушило за Остапом проти ворога!

Веде Остап військо день — степом зеленим та безкраїм; степова трава колисається, степові пташки щебечуть: щебетне пташка раз чи другий голосненько — та й наче стеряється голосок у тому степовому розлогодному роздоллі; вже знов другий голосок щебетнув, і той так само стерявсь, і незчисленно тих голосків вчується й пропаде, вчується й пропаде... Першого дня нічого не перестрілося війську козацькому, і спокійний був відпочинок уночі на степу.

Другий день теж усе тихо і спокійно, й усе степом рушали, аж до вечора. Отже й вечір.

Тоді саме весна панувала, і такий то був вечір сильне рожевий, що аж усі козаки, молоді й старі, притомлені довгим походом, порожевіли, як зоряниця: молоденькі, як зоряниця ранкова світова, а старі — як тая пізня вечірняя; і вже сонечко заховалося, а мгла у степу не темніла, тільки рожевіла та рожевіла, аж зорі, висипавшись на чистім небі прозорім, показувалися тоді наче з срібла променистого. Стало військо одпочивати, і такеньки тихо зробилося, як військова хода стала і військовий рух зщухнув, що, може, кожен козак помислив, що се за вечір тихий, хоч ніхто не казав — усі сливе люльки запалили; дехто придивлявсь вдалину, як отаман, дехто ще коло коня свого поравсь, неподалечко десь у степу, де коні паслися...

Коли ж прочувся Остапів голос, й усі козацькі голови піднеслися, усі козаки насторожилися.

— Панове-молодці! — промовля Остап, — щось від сходу наче хмара наступає?

Усі очі козацькїї вже у той бік вдивлялися. Справді, наче хмарило звідтіль.

— Се турчин, отамане! — каже старий козак і йде свого коня з попаса брати. Оце, як часом, вбачаючи отару овець, кажуть: се нашії вівці, та й ідуть по шапку та по батіг заганяти. А молоді одного черку опинилися на конях; вже військо зрівнялося, стало, полковники розказ свій давали, отаман уперед війська виїхав, став.

Турчин ближче наближавсь, і вже добрі очі, то й розгледіли б у рожевій мглі, при тих срібристих племенистих зорях, чалми турецькі, і корогви, і місяцеві ріжки на корогвах; і козаків вгледено, оце виклик, вигук розкотився, і полетів турчин легкими кіньми на козаків — немов сарана на квіти пишнії... Козаки теж пустили коней, і почалося... Інший б'ється й рубається не відступаючи, як мур, поки або впаде, або чисто коло себе вирубає й двине далі; інший немов птах: і одлетить й налетить знов, і знов одлетить і налетить, і знов, і знов рубаючи; інший загнавсь аж у ширину вражу; деякі коні самі вже скачуть степом... Б'ються, та б'ються, та б'ються, та все з гіршим опалом, начебто живого життя у війську прибільшалось, а не вменшало...

Торік приїздив ваш братік з війська та розказував, як він був у баталії, що у його самого-самісінького тільки й ціляно, у його усі кулі летіли, й усі гармати палили, й усі рушницї стріляли, і не міг він умом знести, яким дивом-дивним він живий та цілий вискочив... Отже, може, того вечора у степу й козацька баталія трохи не така страшна була, як братікова... Полягло тоді головами усякої віри — й турецької, і козацької; старого й молодого віку позгасало, наче свічок, хутко й легко позадмуханих...

Б'ється Остап і рубається, аж правиця козацька зомліває, одбився далеко від своїх, — округи усе чалми; от коня під ним вороного вбили — б'ється Остап і рубається, ще скочивши на землю. Як круки, налетіли на його турки з мушкетами, з шаблями; як горох з мішка сиплеться, так посипалися на козака добитки смертні; оружжя козацьке пощербилося рублячи — отже й задзвеніло востатнє й розпалося, як перегоріло; от козак з своїми тільки рученьками зостався — отже, його схопили, от кріпко та міцно він скручений, зв'язаний — от він на коні перекинутий через сідельце, і помкнув його бородатий турчин степом. Усе зникло з очей, нічого не чути стало. У темно-рожевій мглi, при зорях сребристих, бачив Остап тільки обличчя бородате з дужими, блискучими очима, а чув тільки, як бистрий кінь копитом землі доторкався, несучись степом...

Далі вже Остап нічого добре, істно не пам'ятав, а пам'ятав, що, то як у сні, у дремлі — от ніби кінь десь зупинивсь; от ніби його розкрутили й розв'язали, й зомліле його тіло, як морозом і жаром узялося; от ніби якісь улички вузьенькі й на уличках якась дівоча постать — уся заверчена у білім рубку; от ніби над його головою то жовта чалма й чорна борода, то знов чорна борода і зелена чалма або червона, а то знов усе коло його аж семицвітне; то день гарячий, то ніч тепла; то сонечко яснее, то зорі розсипчасті...

Він добре опам'ятувався у якійсь тесній, темній келійці, на плетенці з солом. Світ Божий западав кружком і, як лампадка, світив тільки один куток; коли світ був племенистий, веселий — значилося Остапові, що в людей день, а як світ западав тихий і легкий, Остапові значилося, що то ніч землю поїняла. Далі Остап так собі вигодив, що, у яку там годину у якому кутку ставши, бачив частинку неба ясного й променя сонячного удень, а вночі — купку зірочок, або ріжок місяцевий, кінчик або крайчик повняка місяця. Найперша ж

річ була в його — думати та гадати, як його тут визволитись, як утекти, як військо знов зібрати та знов на ворога рушить.

А який його сум понімав та посідав часом, то й не сказати, а хоч би хто й зміг сказати, то не зрозуміти! Скільки-то разів вже він шторхав й спробував стіни муровані, й стелю низьку, і долівку вільготну! Коли б же хоч долото яке нікчемне, хоч паля яка негодяща! Не було нічого.

Оце він своїми тільки власними руками щодень, щоніч, що, може, година, шторхаючи стіну, начеб трохи поклонив її. Оце ж діждав і того часу він, що вже з муру приміг вибрати два чи три камені; оце шість, десять, — оце вже він і на волі...

Ся, бачте, невіра то й темниці до ладу не вміє змурувати — не те, що ми, християни...

Отже, Остап на волі. Ніч. Бачить мури округи та дерева темні; чує, дзюрчить десь близенько як би струмочків без ліку. Попід мурами він тихенько крадеться, ще й сам не добре розбираючи, кудю себе проводить. Усе мур, усе темне дерево, усе водне дзюрчаннячко. Часом він зупинявсь, прислухаючи, придивляючись. Коли ж от місяць всвіщне йому постать жіночу, що поспішається тудою, звідки він йде — і вона його забачила, спершу наче злякалась, далі ніби пізнала, і оце вже коло його, і одкида рубок з лица, і чує Остап любії слова й пізнає козачку-дівчину з русою косою, невільничку турецьку.

— Кудю, дівчино? — пита Остап. — Втікаймо зо мною!

— Я йшла тебе рятувати — ось ніж, пила, ось гроші, ось — намисто — втікай, втікай хутенько!

І вона усе давала йому, і ніж, і пилу, й гроші, і намисто з шії.

— Втікаймо разом, — говорить Остап.

— Ні, ні, — каже козачка, — ні! Дівчина тобі руки й ноги зв'яже — втікай сам! втікай! А мене приходить визволяти! Втікай!

— Тільки кажи мені, дівчино, чи давно ти у неволі? — пита Остап.

— О, давно, давно-давненько! Дівчинкою заповонена — досі служу невірному туркові...

— Я згадав тебе, дівчино, — каже Остап, — се ти до мене колись руки простягла, просячи "рятуй!". Се ти...

— А я не забувала тебе, козаче, — промовила дівчина, — і не забуду, і ждатиму, приходить рятувати!

— Прийду, дівчино, вирятую, моє серце! — говорить козак...

— Тудою, тудою тобі лучче, — вчила дівчина. — Я проведу... Я проведу тебе, козаче!

І разом обойко перебігали вони темні сади, де рожеві квіти пахли й вода дзюрчала, й разом никали попід селитьбами турецькими. Аж от шлях самий — далеченько селитьби й сади позоставалися...

— Тудою, козаче! — показала дівчина в далекості та аж похитнулася сама з жалю.

— Дівчино, ходім! — каже Остап, — на руках тебе занесу на Україну!

— Ні, ні! — одмовила дівчина. — Дожидатиму — приходь рятувати! Дожидатиму! Дожидатиму!

Та й легко і хутко зникла з його очей.

Втікає, втікає Остап. Втікає й битим шляхом і навпростець; часом день у горі, у печері лежить ховаючись; часом на дереві сидить, стережучись та собі стежки обираючи; не їсть, не п'є, не спить. Отже, як сестричка менша, виніженочка, сплеснула у долонечки тричі за тими трьома лихами "не їсть, не п'є, не спить" і вжахнулася! Вона, що їй спатоньки любо, їстоньки й питоньки мило! Еге! Остап усього дізнав й довідав — начеб уся його дорога полинем поросла, знаєте полинь, діточки? Гіркий, гіркий, гіркий такий дуже! Усього ж, кажу, дознав Остап, поки аж Україна рідна і кохана, свіжа й зелена, прийняла його до себе... Мабуть, зітхнув він легенько, як уступив на рідну землю свою.

Тихо у турецькому місті. Вечір пізній, місяць ясний. Хто відпочив, а хто розкошує.

Невільничка козачка не спочивала, ані розкошувала! Стоїть вона край віконечка та дивиться, очей не зводячи, усе туди, у той бік, звідкіль султан бородатий стережеться козаків-молодців. Ні з ким розмовляти невольниці молодій, і не промовлять нічого устоньки рожеві, та й без мови вичитуються на дівочому личеньку усі дівочі мислоньки і думоньки, уся туга й смуток, й сподіванка, й непевна надія, і любий жаль... Козаче! Козаче! Коли ж до тебе дівчина пригорнеться? Де ти? Дівчина у неволі дожила та сумує, а невірний пан з дівочої туги глузує! Ой, козаче! Де ж ти забарився? Чи тебе Господь допровадив на Україну? Де ти, козаче? Де забарився? Де пробуваєш? Чи дівчину пам'ятаєш?

У котрий то вже раз бідна невільничка питалася і побивалася, і жадала собі орлові крила — полинути, може, часом теж тиху домовинку — спочити.

Тихо-тихо у турецькому місті. Вечір пізній, місяць ясний; рожеві квіти пахнуть; свіжі водотечі дзюрчать. Бідне серце дівоче усе так само прохає і терпить, думки так само роються й розуміють...

Чого се разом обудилися турки розкошлюбів? Чого се біжать перелякавшись? Козаки! Козаки набігли! Палють мушкети, курить дим, горять дахи, руйнуються хати, стогнуть люди — розкішної тиші як і не було; не чути дзюрчання водного; пропали рожеві пахощі; місяць ясним світом освіщає запалене у диму та в полум'ї місто турецьке...

А як сонечко почало грати та виблискувати у небі понад морем глибоким, по морі плили чайки козацькі, повертаючи додому. Підбиті чи підстрелені козаки лежали чи сиділи, а ті козаченьки, що всякого лиха вхибнули, порались коло чайок своїх чи коло порубаного оружжя. Молодий отаман сидів, задумався та дививсь у воду — багато, мабуть, мав він собі мислоньок попередумувати!

А дівчина з русою косою дивилась на його любими очима карими та, мабуть, одну собі мислоньку мала, одну й думку думала...

Оце вже й кінець...

Отаман Остап благополучно повернувся на сей раз з козачеством і з дівчиною на Україну... Оце вже й кінець...

Чи ж маємо ще згадувать об тих козаках та турках, що полягли, рубаючись? Чи маємо думати, як там плакала турчанка яка, чи козачка? Чи маємо, може, припустити, що інший згублений, якби віку свого дожив, то багато де став би у пригоді, дечому, може б, навчив багато? Дечому, може б, порадив велико... Що був він злий чи добрий, хороший чи лихий, живий жив собі, а теперка згублений? Вже усі тії, що полягли, вони не устануть — нехай же над ними земля пером!